

דקארט עברי. זכה או לא זכה ?

רנה דקארט, *הגיונות מטפיזיים, השגות ותשובות*. תרגום: יוסף אור
(*הגיונות מטפיזיים*), ארזה טיראפלרויט ואלחנן יקירה (*השגות ותשובות*). הערות ומבוא: אלחנן יקירה. הוצאת ספרים ע"ש מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים. ירושלים, 2015. 303 עמודים

זכה רנה דקארט (1596-1650), המכונה בצדק או שלא בצדק "אבי הפילוסופיה החדשה", לשני תרגומים עבריים להגיונותיו המטפיזיים או המדיטציות שלו.¹ לא זכה למומחה של ממש לכתביו הפילוסופיים בלטינית ובצרפתית, למומחה אמיתי לפילוסופיה של המאה ה-17 שיתרגמו כראוי ויגיש לקוראים העבריים מנה גדושה של הערות וביאורים הכרחיים עבור מי שאיננו מומחה לפילוסופיה של העת החדשה המוקדמת ולהקשריה המורכבים ובכל זאת מעוניין לטעום ממנה משהו בתרגום.

¹ רנה דיקרט, *הגיונות על הפילוסופיה הראשונה*, תרגום: יוסף אור, הוצאת הספרים ע"ש מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים. מהדורה ראשונה תרצ"ב; מהדורה שנייה מתוקנת תש"י. רנה דקארט, *הגיונות על הפילוסופיה הראשונה*, תרגום מצרפתית: דורי מנור, עריכה מדעית ואחרית דבר: אלחנן יקירה, ספרי עליית הגג, ידיעות אחרונות, ספרי חמד, תל-אביב 2006. כן הופיעו בעברית משל דקארט: *מאמר על המיתודה*, תרגום: יוסף אור, הוצאת הספרים ע"ש מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים. מהדורה ראשונה תרצ"ו; מהדורה שנייה מתוקנת תש"ב, ספר זה בתרגומו של ערן דורפמן י"ל בהוצאת כרמל, תשס"ח, וכמו כן בתרגומו של יהושע קנז בהוצאת ידיעות ספרים – ספרי עליית הגג, 2010, *ועקרונות הפילוסופיה*, חלק ראשון, בצירוף הערותיו של לייבניץ ומספר מכתבים, תרגום: שרה ירצקי (מצרפתית) ושלמה קרניאל (מלטינית), עריכה ומבואות: שרה ירצקי ומרסלו דסקל, מפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור, ללא ציון מקום, 1979.

התרגום המוגש כאן לקוראי עברית איננו חדש: מדובר בתרגום מצרפתית של יוסף אור, שראה אור בעברית לפני שנות דור. החידוש הוא בתרגום ההשגות והתשובות ל*להגינות*, אולם גם תרגום זה הוא מצרפתית. ובכן מה הבעיה? דקארט היה צרפתי, כתב ודיבר צרפתית, מה הבעיה? הבעיה, בקיצור נמרץ, היא שבמאה ה-17, והדבר נכון במידה רבה גם לתקופות מאוחרות יותר, השפה המדעית והפילוסופית השלטת, השפה שבה אנשי מדע ואנשי ספרות, הוגים, מדינאים ותיאולוגים בני ארצות שונות באירופה, כתבו והתכתבו ביניהם, היתה לטינית.

נכון הדבר שספרות יפה ובעיקר שירה מתחילה להופיע בשפות הוורנקולריות בסוף ימי הביניים ובראשית הרנסנס האיטלקי: *הקומדיה* של דנטה, הנובלות של בוקצ'יו והסונטות של פטררקה הן שלוש דוגמאות מובהקות. נכון שיש גם התחלות של ספרות עיונית באיטלקית ובצרפתית ונכון שההומניסטים האיטלקיים ממשיכים את מפעלם הנועז לגילוי מחדש של הספרויות היווניות והרומית העתיקות וטורחים על הכנת תרגומים לא רק מיוונית ללטינית, אלא גם מיוונית ומלטינית לאיטלקית של יצירות קלאסיות בכל התחומים, מתוך מודעות גוברת לקיומו של קהל קוראים לא מקצועי שאיננו קורא לטינית ובכל זאת מתעניין בטכסטים העתיקים. בנוסף על כך היו הומניסטים שגם הכינו גרסאות של חלק מכתביהם באיטלקית. ההומניסטים הצרפתיים, בעיקר החל מהמאה ה-16, ממשיכים את המגמה הזאת, אבל ככלל, השפה המדעית והפילוסופית השלטת, שפתם של המומחים ואנשי המדע, נותרה הלטינית.

איך כל זה קשור לדקארט? ובכן זהו הסבר מקוצר מדוע דקארט ואחרים מבני דורו כתבו גם בלטינית (בעיקר לאנשי המקצוע) וגם בשפות המדוברות (בעיקר לקוראים לא מקצועיים). כאן חשוב להעיר הערה עקרונית על דקארט וההקשר שלו, ההקשר שממנו צמחה הפילוסופיה החדשה של המאה ה-17. השיח הפילוסופי והמדעי החדש שדקארט, הובס, לייבניץ, גסאנדי ושפינוזה למשל הם כמה מגיבוריו הידועים הוא למעשה תוצאה של שתי צורות שיח דומיננטיות קודמות שהתקיימו זה לצד זה כמאתיים שנה: השיח הסכולסטי והשיח ההומניסטי. ניתן למשל לראות בקלות כיצד השפה הטכנית השואפת

אל הדיוק המרבי המאפיינת את השיח הסכולסטי לסוגיו במאה ה-14 מחד והדרישה העקרונית לבהירות, המודעות הגדולה לסגנון ולרטוריקה גם בחיבורים מדעיים, המאפיינת את השיח ההומניסטי, הטביעו את חותמם על השיח המדעי החדש. קל יחסית לראות את הקשר שבין גילויי מחדש של אוקלידס והמתודה הגיאומטרית, או של סקסטוס אמפיריקוס והספקנות העתיקה, גילוי עליו אחראים ההומניסטים של הרנסנס, לבין המתודה הקרטזיאנית. מורכב יותר לראות את הקשר בין כמה ממחדשיה של המתודה המדעית הסכולסטית במאה ה-16, למשל זברלה (Zabarella) והגרסוס שלו, מתודה מדעית שעדיין מבוססת בעיקר על לוגיקה ולא על ניסיון ואובזרבציה, לבין דקארט, ועדיין קשר כזה קיים לפחות מנקודת המבט של הצורך בניתוח נתונים וההתקדמות הזהירה ממה שאיננו ידוע למה שידוע ומבוסס.

נחזור לדקארט ולתרגום העברי שלפנינו. הספר נפתח כאמור במבוא שחיבר אלחנן יקירה. יקירה אינו מדגיש מספיק את מעמדם הנחות של תרגומים ביחס ליצירות המקור ואת הצורך ההכרחי עבור כל מי שמעוניין להבין דברים לאשורם לקרוא את הטכסטים במקורם. הוא קובע ששני התרגומים העבריים *להגינות* הם "תרגומים ראויים" (ע' ז), שתרגום מנור הוא "מעודכן יותר" (ע' ח) אבל שתרגומו של אור "תקף ברובו" (שם). הקורא הביקורתי היה אולי רוצה לדעת משהו על הדיוק בתרגומים הללו (שלא לומר מה הקריטריון של יקירה עבור "ראוי", "מעודכן" ו"תקף"), ואולם כאן אין ליקירה מה לומר.

בעיה עקרונית חמורה יותר מתגלית בע' ט; כך כותב יקירה: "ההגינות" תורגמו על ידי לואי-שארל ד'אלבר, הדוכס של ליינס. "ההשגות ותשובות" תורגמו על-ידי חברו ותלמידו של דקארט קלוד קלרסלייה. דקארט בדק את התרגומים האלה ואישרם, ולפיכך מקובל להחשיבם ככתביו ממש, ולפיכך גם ניתן להשתמש בהם כמקור לגיטימי לתרגום, כפי שנהגו "אור וד' מנור בתרגומיהם לההגינות" וכפי שנהגנו גם אנו בתרגום ה"השגות ותשובות". "מה הבעיה? ובכן *להגינות* לא תורגמו מעולם לעברית מהמקור הלטיני ועל-ידי מומחים לפרוזה פילוסופית לטינית אלא רק מהתרגום הצרפתי ועל-ידי מתרגמים שאינם מומחים לפילוסופיה של המאה ה-17. עם כל הכבוד

לעובדה שדקארט עצמו בדק ואישר את התרגום של חיבורו הרי שעדיין מדובר בתרגום ועדיין מדובר בחיבור שנכתב במקורו בלטינית. ואולם בנוגע לתרגום ה"השגות ותשובות" מהתרגום הצרפתי מתגלה בעיה חמורה נוספת: דקארט אינו המחבר היחיד במקרה זה ולכן אין לו סמכות לאשר או לא לאשר תרגום של טכסטים שהוא אינו מחברם. השגות אלה נכתבו על ידי מחברים שונים בלטינית והם משיגים על טכסט לטיני. אכן, כפי שקובע יקירה (שם), *ההגינות* וכן ההשגות עליהם מאת מחברים שונים ותשובותיו של דקארט הם "חלק מרבישיח מתמשך בין החברים בקהילה המדעית-פילוסופית-תאולוגית של המחצית הראשונה של המאה השבע-עשרה, זו שבתוכה התרחשה המהפכה המדעית ונולדו המדע המודרני והפילוסופיה המודרנית...". מלים כדורבנות. ואולם באיזו שפה מתנהל הרבישיח החשוב הזה? הוא מתנהל כאמור ברובו בלטינית.

ניכר שיקירה איננו מעודכן באשר לחידושים האחרונים במחקר בנוגע ליחסים שבין פילוסופיית הרנסנס והעת החדשה המוקדמת או בין הפילוסופים החדשים לבין הפילוסופים הסכולסטיים ולכן הוא נוטה (למשל בדבריו בע' יג-יד) לקלישאות הנובעות מקטגוריזציות היסטוריוגרפיות שנס ליחן. הוא גם איננו מספק הסבר לכך שההשגות השביעיות לא מתורגמות אבל קובע, לעומת זאת, שבתרגום ההשגות והתשובות מצרפתית נעזרו העורך והמתרגמת "במקרים מסוימים", כשעלה חשד בליכס באשר לתרגום הצרפתי, במקור הלטיני וציינו זאת בהערת שוליים (ע' יד). מדוע אם כן לא לתרגם את הכל ישר מן המקור הלטיני? תשובה חלקית על כך מספק יקירה בעמוד הבא (ע' טו): כאן מנסה העורך לספק הסבר ראשוני למושגים נפש ומחשבה, להבחנה בין חומר לרוח ולאיחוד בין נפש לגוף. הוא קובע כי "בלטינית מופיע בדרך-כלל המושג *ens*, המתורגם ל'*âme, esprit*' ועוד." זאת כמובן שגיאה קשה, שהרי *ens* פירושו 'יש' ולא 'רוח' או 'נפש'. יתכן ומדובר בשגיאת דפוס ויקירה התכוון לכתוב *mens* אבל התוצאה היא כמובן הרסנית עבור הקורא התמים והלא מקצועי.

נעבור לתרגום עצמו. קשה להבין מדוע גם בהוצאה המחודשת שלפנינו של תרגומו ("התקף ברובו") של יוסף אור להגינות המטפיזיים סברו בעל המבוא/המתרגם והמתרגמת שאין צורך לתרגם

את כותרת החיבור במלואה. שוב נותר הקורא העברי באפילה, שהרי חמש שורות הכוללות את הכותרת המלאה בצרפתית זוכות לתרגום מקוצר: "הגיונות על הפילוסופיה הראשונית". והרי הכותרת המלאה של החיבור כולו בלטינית: *Meditationes de prima philosophia in quibus Dei existentia et animae humanae a corpore distinctio demonstrantur. His adjunctae variae obiectiones doctorum virorum in istas de Deo et anima demonstrationes, cum responsionibus auctoris*, שפירושה "מדיטציות על הפילוסופיה הראשונה שבהן מוכחים קיום האל וההבחנה בין הנפש האנושית והגוף, להן נוספו השגות שונות מאת מלומדים על אותן הוכחות אודות האל והנפש, עם תשובותיו של המחבר.² האם יתכן שזהו התרגום העברי המלא הראשון מלטינית לכותרת חיבורו של דקארט? בכותרת בצרפתית נוספה המלה *réelle* למלה *distinctio*, משמע "ההבחנה הריאלית או הממשית".

כבר במכתב הפניה של דקארט לדקאן ולמורי הפקולטה לתיאולוגיה בפאריז ישנם פערים קטנים אך עקרוניים בין הגירסא העברית המתורגמת מצרפתית לבין הלטינית: המלה "ראיות", למשל (ע' 3: "...מבין השאלות שצריך להוכיחן על-ידי הראיות (raisons) של הפילוסופיה יותר מאשר על-ידי הראיות של התיאולוגיה"), איננה קיימת (ע' 1: "...ex iis [quaestionibus] quae Philosophiae potius quam Theologiae ope sunt demonstrandae..."). במקום "ראיות" יש לנו בלטינית *ops*, "כוח" או "יכולת", משמע "מבין השאלות האלה שראוי להוכיחן יותר באמצעות הפילוסופיה מאשר באמצעות התיאולוגיה". כך גם בדברי השבח של דקארט למוניטין של הפקולטה לתיאולוגיה בסורבון (ע' 6: "הכול רוחשים לחברתכם (compagnie) כבוד רב כליכך, ושמה של הסורבון נודע לתהילה כזו..."), אנו מוצאים בלטינית (ע' 5: "Sed cum tanta inhaereat omnium mentibus de vestra Facultate opinio, tantaeque sit auctoritatis Sorbonae

² אני משתמש במהדורה הביקורתית: Charles Adam and Paul Tannery (eds.), *Oeuvres de Descartes. Meditationes de prima philosophia*, vol. VII (Paris 1904). כל ההפניות לטקסט הלטיני של דקארט הן למהדורה זאת.

("nomen..."), משמע המלה opinio, "דעה" (הדעה הטובה בציבור לגבי הפקולטה לתיאולוגיה בסורבון), לא קיימת בעברית ובמקומה מגלה הקורא העברי את "חברתכם" המיסתורית, כאילו שדי בחברתם של התיאולוגים הפריזאיים לעורר כבוד ולדעתם המקצועית אין משקל. ישנם אי דיוקים נוספים בפסקה זאת ובמקומות אחרים אולם די לנו בדוגמאות אלה בכדי לעורר את חשדנותו ואת ספקנותו של הקורא העברי הערני.

דקארט ניסח בלטינית בלבד הקדמה לקורא. למרות שדקארט "לא ראה ולא אישר" (ע' 8, הערה 1) תרגום צרפתי של הקדמתו, "נהוג... לתרגם אותה תרגום חדש" (שם). כך נהוג. ומה עם האפשרות לתרגם הקדמה זאת מלטינית? מה גם שלקראת סוף התרגום העברי מצרפתית (ע' 10) יגלה הקורא העברי את המלה "מתאמר", arrogo במקור, במקום "מתיימר", או את המלה "פוצר", rogo במקור, במקום פשוט "אני מבקש". שוב מדובר במדגם מייצג בלבד. עוד מלים עבריות בלתי אפשריות, על סף הגיחוך, יגלה הקורא העברי ב"קיצור של ששת ההגינות שלהלן" (ע' 11-14), synopsis sex sequentium meditationum במקור: "מטלת את הספק" או "מכרת היא שמן הנמנע" או "מבחנת היא בנקל" (עמוד 11); "ולסוף" או "בבכרות" (ע' 12); "השקרות" (ע' 13); "דולג" (ע' 14). בע' 14 כבר יש שגיאה גסה: "אני מראה שם [בפרק השישי] שנפש האדם מובחנת באופן ממשי מן הגוף, ועם כל זה קשורה ומאוחדת בו קשר אמיץ כל-כך, עד שהיא מהווה עמו כאילו דבר אחד." כמובן שצריך להיות "דבר אחד" (ע' 15: "ut unum quid eum [corpus] ipsa [mens] componat"). באותו עמוד יגלה הקורא העברי עוד משפט סתום: "עיקר חשיבותן [של הראיות שנזכרו קודם] הוא שבשעה שמתבוננים בהן מקרוב רואים ומכירים שאינן מוצקות ובהירות במידה שווה לראיות המביאות אותנו לידי דעת אלהים ידיעת נפשנו." למה הכוונה? במקור בע' 16 נמצא: "...sed quia, illas] considerando, agnoscitur non esse tam firmas nec tam perspicuas quam sunt eae, per quas in mentis nostrae et Dei cognitionem devenimus...", משמע "אולם מכיוון שמתוך שיקול הראיות הללו ברור שהן אינן כה מוצקות או ברורות כמו אלה שבעזרתן אנו מגיעים לידיעת נפשנו והאל".

ומה באשר ל*הגינות* עצמם? לקראת סוף ההיגיון הראשון (ע' 19) מתגלה בפני הקורא העברי אותו "מלאך רע" שבכוחו להטעותנו בכל דבר, אלא שבלטינית (ע' 22) יש לנו *genius malignus*, משמע "רוח רעה", שהרי למלאכים יש בתיאולוגיה הנוצרית מקום חשוב ביותר ודקארט רצה בכל כוחו להמנע כאן משימוש במונח טעון בקונוטציות דתיות ובמסורת סכולסטית ענקית. גם בתרגומו ה"מעודכן יותר" אליבא דיקירה (ע' ח) של דורי מנור לא ירווה נחת קוראנו העברי התמים שהרי שם הוא יגלה "מלאך זדוני" (ע' 50), והרי לא מלאך ולא בן מלאך נכתב במקור.

ההיגיון השני מוביל אותנו אל חידושו המתודי של דקארט ואל גט הפיטורין שלו מן המסורת הסכולסטית. הביקורת של דקארט היא מרומזת, הקטע שמובא כאן כדוגמא מתורגם כהלכה אולם הקורא הבלתי מקצועי עשוי בקלות לפספס את העניין: "מה חשבתי אפוא עד עתה בדבר ישותי? בלא ספק, חשבתי שאני בן-אדם. אבל מהו בן-אדם? האם אומר שהוא חיה נבונה? לא ולא; שהרי צריך הייתי לחקור לאחר מכן מה הוא חיה ומה הוא נבון, ובאופן כזה היינו באים בלי משים מתוך שאלה אחת ויחידה לידי מספר איך-סופי של שאלות אחרות, קשות ומסובכות יותר; ואין אני רוצה לבלות לשווא את הזמן ושעות הפנאי המועטות שנשארו לי ולהקדישן לביורור שאלות דקות כאלה. מבכר אני להתבונן כאן במחשבות שנולדו מעצמן ברוחי עד עתה, ושנתעוררו מכוח טבעי שלי בלבד בשעה שנתתי דעתי להתבונן בישותי." (עע' 22-23); "Quidnam igitur antehac me esse putavi?"; "Hominem scilicet. Sed quid est homo? Dicamne animal rationale? Non, quia postea quaerendum foret quidnam animal sit, et quid rationale, atque ita ex una quaestione in plures difficilioresque delaberer: nec jam mihi tantum otii est, ut illo velim inter istiusmodi subtilitates abuti. Sed hic potius attendam, quid sponte et natura duce cogitationi meae antehac occurrebat, quoties quid essem considerabam." (עע' 25-26). דקארט מנסה כאן להתנתק מדרך הדיון הפילוסופית הסכולסטית המבוססת בין השאר על הגדרות ועל דיאלקטיקה של שאלות ותשובות אפשריות, שמטבע הדברים מובילה להרבה דיונים "צדדיים" עם נטייה לשפה טכנית ולהרבה התייחסויות

לדיונים קודמים, שמאריכה מאוד את הדיון כולו, ומבקש לנקוט בדרך חקירה שונה המבוססת על ניסיונו הפרטי בלבד ועל ניסויי חשיבה, וראוי היה בנקודה קריטית זאת של הדיון להוסיף הערה עבור הקורא הבלתי מקצועי.

פחות מדויק הוא תרגום ניסיונו של דקארט לתאר מהו גוף: "בשם גוף אני מבין כל מה שיכול להיות מסומן עלידי איזו תבנית; מה שיכול להיות נכלל באיזה מקום ולמלא חלל מסוים באופן שכל גוף אחר יהא מוצא ממנו..." (ע' 23); "*per corpus intelligo illud omne quod aptum est figura aliqua terminari, loco circumscribi, spatium sic replere, ut ex eo aliud omne corpus excludat...*" (ע' 26). הביטוי "כל מה שיכול להיות מסומן עלידי איזו תבנית" עשוי להטעות שהרי מושגים כמו 'מסומן' או 'תבנית' אינם ברורים לגמרי בהקשר הזה ומהווים פירוש בעברית למלים *terminari* ו-*figura*. אולי "כל מה שמתאים להיות מוגבל עלידי איזו מידה" קצת יותר מדויק. במקרה זה תרגומו של מנור אכן מהווה אולי התקדמות זעירה: "כל מה שיכול להיות מוגבל עלידי תבנית כלשהי" (ע' 55); כך גם הביטוי "לא ייכלל בתוכו" (שם) במקום "הוא מוצא ממנו". בהיגיון השלישי מופיעה *figura* ברשימת ארבע התכונות היסודיות של האידאות של הדברים הגופניים לצד התפשטות, מקום ותנועה: "*Caetera autem omnia ex quibus rerum corporearum... ideae conflantur, nempe extensio, figura, situs, et motus...*" (ע' 45), וברור שמדובר על הצורה הפיזית שתופס הגוף בחלל בהבדל עקרוני מהצורה האריסטוטלית.

עוד פחות מדויק הוא תרגום המשפטים המובילים לודאות הראשונה: "תואר אחר הוא לחשוב. וכאן מוצא אני שהחשבה היא תואר ששייך לי; רק היא בלבד איאפשר לה להיות מופרדת ממני. אני קיים, אני נמצא; דבר זה הוא ודאי." (ע' 24); "*Cogitare? Hic invenio: cogitatio est; haec sola a me divelli nequit. Ego sum, ego existo; certum est.*" (ע' 27), משמע "לחשוב? כאן אני מגלה: מחשבה היא; זאת שרק היא איננה יכולה להיבדל ממני. אני ישנו, אני קיים, ודאי הוא." המלה 'תואר' והצירוף 'תואר אחר' אינם מופיעים במקור. ומה באשר לתרגום ניתוח תכונותיהם היסודיות ביותר של הגופים באמצעות ניסוי השעווה הידוע? "נתבונן בו [בגוף השעווה] בתשומת-

לב, ולאחר שנרחיק את כל הדברים שאינם שייכים לשעווה כל עיקר, נראה מה יישאר. ברור שלא נשאר אלא משהו מתפשט שעשוי להיכפף ולהיות מונע. אך מה פירוש הדבר: עשוי להיכפף ולהיות מונע? (ע' 27), אכן מה פירוש? "Attendamus, et, remotis iis quae ad ceram non pertinent, videamus quid supersit: nempe nihil aliud quam extensum quid, flexibile, mutabile" (עע' 30-31), משמע "בודאות לא נותר אלא משהו מתפשט, גמיש, משתנה." גם הצירוף "סקירת הרוח" המופיע פעמיים לקראת סוף ההיגיון השני (עע' 27-28) עבור "mentis inspectio" (עע' 31-32), משמע "חקירת השכל", איננו מסייע לקורא העברי המצוי להבין את כוונתו של דקארט, במיוחד בשעה שהמתרגם משנה את תרגום אותו מושג עצמו, mens, ל"שכל" לקראת סוף הטיעון (ע' 28), וכך נותר קוראנו עם "רוח" מחד ועם "שכל" מאידך, ואין גואל לציון.

בהיגיון השלישי אנו מגלים את הצירוף העמום "ספיקה או כוח" (פעמיים בע' 34) בעבור facultas (עע' 38-39), בהקשר הזה כדאי היה לתרגם פשוט "יכולת". הערה 4 בע' 34 מסבירה קצת את העניין אולם הצירוף העמום נותר בגוף התרגום. כך גם "גלופה או מקור" (ע' 37) עבור instar archetypi (ע' 42), משמע "במעמד של המקור", שהרי כאן מתמודד דקארט כנגד התקדמות אינסופית ורצוי מאוד לדייק (מה גם שבהערה 5, ע' 37, ימצא הקורא archetypi (!): "Et quamvis forte una idea ex alia nasci possit, non tamen hic datur progressus in infinitum, sed tandem ad aliquam primam debet deveniri, cuius judicia... causa sit instar archetypi..." (ע' 42). בע' 38, "משפטים" אינם (ע' 43) וצריך היה לתרגם כאן "שיפוטים". מה גם שהמתח בין טעות פורמלית (falsitas formalis) לטעות מטריאלית (falsitas materialis) אובד כליל בתרגום הקטע הזה עם הצירופים "שקר מבחינת הצורה" ו"טעות מבחינת התוכן".

לא ניתן כאמור לעמוד כאן על כל אי-הדיוקים והכשלים בתרגום של יוסף אור. את דקארט יקרא המומחה בלטינית ובצרפתית בעוד החובבן והתלמיד המתחיל ישוו מספר תרגומים כדי לעמוד על מקצת מהבעיות. נעבור אם כך להשגות על הגיונותיו של דקארט ולתשובותיו על השגות אלה ונראה מה צופן לנו כאן התרגום העברי.

בהשגות הראשונות נזכר "דניס הקדוש" (ע' 82), הלא הוא דיוניסיוס אראופגיטה (Dionysius the Areopagite), וראוי היה במקרה זה שלא ללכת אחרי הגרסא הצרפתית של השם הזה אלא דווקא אחרי הגרסא הלטינית-אנגלית המקובלת יותר. הערה 2 בע' 82 כבר טומנת בחובה שגיאה מבלבלת: נטען שם כי הספר "שמות האל" מאת דיוניסיוס היא "יצירה נאו-אפלטונית... המיוחסת בידי המסורת לפסאודו דיוניסיוס האראופגיטס, הארכיבישוף [צ"ל הארכיבישוף] הראשון באתונה...". כידוע, לורנצו ואלה (Lorenzo Valla) היה הראשון שהטיל ספק באותנטיות של הכתבים שהמסורת אכן ייחסה לדיוניסיוס שנזכר בברית החדשה, ולא ל"פסאודו דיוניסיוס"!

באותו אופן ימצא הקורא העברי בהשגות השניות (ע' 110, הערה 2), גרסא צרפתית (Grégoire de Rimini) של שמו של תיאולוג ופילוסוף סכולסטי חשוב מהמאה ה-14, גרגוריוס מרימיני, וגם במקרה זה ראוי היה ללכת אחר הגרסא האנגלית המקובלת יותר של שם זה: Gregory of Rimini, הידוע גם בתור Gregorius de Arimino או Ariminensis. (השם שמופיע בגוף הטכסט).

בתחילת תשובותיו של דקארט להשגות השניות (ע' 114) ימצא הקורא העברי את הערה 5 שבה מצוין כי משפט מסוים בגוף הטכסט תורגם במקרה זה "על-פי המקור הלטיני, השונה במקצת מן הגרסה הצרפתית..". זאת הפעם היחידה שהמתרגמים מודים שיש מקור לטיני ויש "גרסה", משמע תרגום, צרפתי, ממנו תרגמו. הסבר לשינוי במדיניותם במקרה זה אין, ואולם הקורא בטכסט הלטיני של דקארט יבחין ללא קושי בהשמטה של משפט שלם. בעוד שבמקור הלטיני נכתב כך: "...quibus expresse lectorem monere volui, me nondum... ibi quaerere an mens a corpore esset distincta, sed examinare tantum eas ejus proprietates, quarum certam et evidentem cognitionem habere possum. Et quia multas ibi animadverti, non queo sine distinctione admittere..." (ע' 129), בתרגום העברי אנו מוצאים: "באמצעות דברים אלה רציתי להבהיר לקורא באופן מפורש כי בשלב ההוא עדיין לא שאלתי אם הנפש נבדלת מן הגוף; [כאן יש הפניה להערה 5] אינני יכול אפוא להסכים ללא סייג..." (ע' 114). ההשמטה "אלא רציתי רק לבחון את אותן התכונות של הנפש שאוכל לתפוס

בהבנה ודאית וברורה" היא השלמה טבעית של המשפט הזה ולא ברור לי מדוע המלים הללו אינן מתורגמות למרות ההבטחה לתרגום "על-פי המקור הלטיני".

הבה נבחן את תרגום הקטע הבא מתוך התשובות להשגות השניות (ע' 120-121): "ואולם נוסף על כך אנו משיגים באל כבירות-גודל, פשטות או אחדות מוחלטת, הכוללת את כל תאריו האחרים ומכילה אותם, ושאינן אנו מוצאים דוגמה לה לא בתוכנו ולא בשום מקום אחר. אך הריהו, כפי שאמרתי בעבר, כחותמו של האומן הטבוע ביצירתו. ובאמצעותה אנו נוכחים לדעת כי דבר מן הדברים שאנו משיגים שהם נמצאים באל ובנו, ואשר בו אנו רואים (considerons) אותם בחלקים, וכאלו היו נבדלים זה מזה; וכך הוא בשל קוצר דעתנו ומפני שאנו מתנסים בהם בנו ככאלה..." קל להבחין ש"רואים" אינו תרגום מדויק ל'*consideramus, considerons* במקור הלטיני, ושתרגום המשפט האחרון איננו מובן. הנה הקטע במקור: "*Sed praeterea in Deo intelligimus absolutam immensitatem, simplicitatem, unitatem omnia alia attributa complectentem, quae nullum plane exemplum habet, sed est, ut ante dixi, tanquam nota artificis operi suo impressa, ratione cujus agnoscimus nihil eorum quae particulatim, ut in nobis ea percipimus, ita etiam in Deo propter defectum intellectus nostri consideramus...*" (ע' 137). שם התואר "מוחלט" מתייחס לשלוש התכונות הנזכרות של האל, וצריך אם כך לתרגם "גדולה, פשטות ואחדות מוחלטות". המלים "לא בתוכנו ולא בשום מקום אחר" אינן מצויות במקור הלטיני אך הן מבהירות את כוונת הדברים. "ובאמצעותה" הוא תרגום מטעה של *ratione*, משהו כמו "מסיבה זאת", או "בגלל זה", מלה שמתייחסת לכל הרעיון הקודם ולשלוש התכונות של האל ולא לאחת מהן בלבד; אם כך: "מסיבה זאת איננו מכירים באופן פרטי ונבדל שום דבר מבין הדברים השייכים לאל, כפי שאנו משיגים דברים אלה בנו; מכיוון שאנו שוקלים [דברים אלה] באל בעזרת שכלנו הפגום..." תרגום מעט חופשי אשר מבהיר יותר לקורא העברי במה מדובר ועל מה שם דקארט את הדגש במקרה הזה. תשובותיו של דקארט להשגות השניות חושפות בין השאר עד כמה נטועה עדיין המטפיזיקה שלו בדיונים תיאולוגיים "מסורתיים", וכך

הודאתו שאינו מתיימר להוכיח את נצחיות הנפש באמצעות התבונה האנושית (ע' 133) ממשיכה קו זהה בסוגיה זאת בו נקטו ג'ון דונס סקוטוס בסוף המאה ה-13 ופייטרו פומפונצי במאה ה-16. חבל שבנקודות מכריעות בטעונו של דקארט בחרו המתרגמים להשתעשע בשפה באופן לא מוצלח אשר חושף אצלם מגבלות חמורות ומונע מן הקורא העברי הבנה פשוטה של הדברים: "...כך גם אין הם [המושכלים הראשונים] מובנים על בוריים אלא לקשובים מאוד ולמי שמלמד עצמו לשחרר את מחשבתו (esprit) ככל שיוכל מן השיח ושיג של החושים. לפיכך, אם מציגים את המושגים הללו בנפרד, הם יופרכו בנקל בידי אנשי האיפכא מסתברא." (ע' 136). לפנינו עילגות לשונית מחד ושימוש מיותר בביטוי ארמי מאידך. הנה המקור: "a non nisi... valde attentis et meditantibus, mentemque a rebus corporeis, quantum fieri potest, avocantibus, perfecte cognoscuntur [primae notiones]: atque si solae ponerentur, facile a contradicendi cupidis negari possent." (ע' 157), משמע "מי שמרחיקים את מחשבתם, ככל שניתן, מדברים גופניים" וללא שיחים ושיגים; וכן "בקלות יוכלו להשלל על-ידי המתאווים לשלול". והלוא בהירות ומובחנות הם הקריטריונים הבסיסיים ביותר שהציב דקארט לפילוסופיה החדשה. חמור מכך: בע' 137 יגלה הקורא העברי את הערה 15 וזאת לשונה: "פסקה זו מופיעה בתרגום לצרפתית תחת טקסט לטיני ארוך הרבה יותר. ראו... [כאן באה הפניה לכרך הלטיני של המהדורה הביקורתית של כתבי דקארט]". כלומר המתרגמים מודיעים בזאת שהם אינם אחראים עוד על הטקסט המצוי בעע' 157-159 של הכרך הלטיני ומופיע ללא תרגום צרפתי גם בכרך הצרפתי. מי יגלה עפר מעיניך הקורא העברי? למען ההגינות מן הראוי לציין כי הערות 17-21 בעע' 138-139 נדיבות יותר כלפי הקורא העברי וכוללות כמה מושגים לטיניים שמופיעים במקור והסברים הכרחיים להם. בפתח ההשגות השלישיות (ע' 233) שנוסחו בידי לא אחר מאשר תומס הובס משתמש הפילוסוף האנגלי במונח טכני יווני שהומצא על-ידי האפיקוראים וזכה למקבילה עברית: 'קריטריון', κριτήριον. הובס, שהיה בן-בית בספרות היוונית העתיקה ומתרגמו הראשון של תוקידידס לאנגלית, מביא מונח זה באותיות יווניות וללא הסבר שהרי חזקה על

הקוראים המלומדים במאה ה-17 שגם אם אינם רצים ביוונית יוכלו להבין לפחות מונח זה במקורו. העדרו של קריטריון להבחין בין חלום למציאות ואיזודאותם של נתוני החושים הם נושאי השגה זאת. המתרגמים הנאמנים עדימות לתרגום הצרפתי בלבד תרגמו "סימן" (ע' 147) ופספסו הזדמנות לדייק יותר בתרגום העברי.

בהשגתו השנייה מערער הובס על הקשר ההכרחי העולה מטעונו של דקארט בין פעילות לבין מהות: "שכן טיעון זה, האומר אני [דבר] חושב משמע אני מחשבה, אינו תקף לדעתי; או: אני [דבר] משכיל משמע אני שכל." (ע' 148). במקור הלטיני נכתב: "Non enim videtur recta argumentatio, dicere: ego sum cogitans, ergo sum cogitatio; neque ego sum intelligens, ergo sum intellectus." (ע' 172), כלומר "אני בהיותי חושב, משמע אני מחשבה". עקרוני, במקרה זה, לשמור על המשמעות הפעלית של צורת הבינוני העומדת בניגוד למהות, אחרת אובדת כוונתו של הובס. בהערה 3 ע' 148 אנו מוצאים *inteligere* במקום *intelligere*. שגיאת דפוס תאמרו, עוד אחת, יתכן בהחלט, אולם בהערה 8 ע' 153 אנו מוצאים כי "*les Péripatéticiens*", שמשמעו הנוודים. המונח מציין הוגי דעות חסידי אריסטו. הובס מתייחס בהשגתו הרביעית ל"פריפאטטים הקדמונים", "*veteres Peripatetici*", במקור (ע' 178), והרי *περίπατος* פירושו שביל המיועד להליכה, ובהקשר הפילוסופי שלפנינו הוא מציין את השבילים בהם נהג אריסטו לטייל עם תלמידיו ולשוחח עימם בעניינים פילוסופים כחלק מההוראה בליקיון. מכאן "פריפאטטים" הם ממשיכי אריסטו. קשה להבין מדוע מצאו לנחון המתרגמים להביא משמעות מאוחרת, לחלוטין לא רלוונטית ואף מבלבלת למושג כל-כך בסיסי זה. הובס מתייחס כאן לפריפאטטים העתיקים, כלומר לפרשנים היוונים של אריסטו (אלכסנדר, תימיסטיוס, סימפליקיוס, פילופונוס ואחרים) בהנגדה ובביקורת כלפי הפריפאטטים המדיאבליים או בני זמנו, דהיינו הפילוסופים הסכולסטיים, מהלך טיפוסי שההומניסטים האיטלקים במאה ה-15 התחילו בו. על כך אין למתרגמים הנכבדים מה לומר וחבל. אנו מגיעים שוב לאותה מסקנה: לא ניתן לתרגם טכסט פילוסופי כמו זה שלפנינו ללא הכרות של ממש עם ההקשר ההיסטורי שלו ועם אוצר המונחים הטכני ההכרחי להבנת אותו הטכסט.

ומהו הדבר שלימדונו, אליבא דהובס, הפריפאטטים העתיקים?
 "...שהעצם איננו נתפס באמצעות החושים, אלא הוא בגדר בנייה של
 התבונה" (ע' 153). במקור: "docuerunt... non percipi substantiam"
 "...sensibus, sed colligi rationibus" (ע' 178). "בנייה של התבונה" הוא
 צירוף מוקשה ועמום. הביטוי colligi rationibus, 'להסיק מצירוף של
 טיעונים', איננו קל לתרגום וזה בדיוק סוג הבעיות שמתרגם קומפוטנטי
 צריך להתמודד עימן כמיטב יכולתו.

כבר ציינו מספר שגיאות חמורות בלטינית בתרגום שלפנינו, בעיקר
 במבוא ובהערות, שהרי התרגום עצמו מבוסס על תרגום, מוסמך ככל
 שלא יהיה, מצרפתית. על כן לא תהיה זאת חדשה מרעשה לגלות
 בתחילת ההשגות הרביעיות מאת ארנו, בהערה 1 ע' 172 את הצירוף,
 המובא בתור כותרת חיבורו הידוע של אוגוסטינוס, De Libere
 Arbitrio, במקום De libero arbitrio כמו בן. e או o, רצון חופשי או לא,
 מי יגלה עפר מעיניך הקורא העברי ?

עם כל הכבוד למסורת העברית בימיהביניים ולאוצר המושגים
 הטכני שיצרה מסורת זאת, הרי שלהמשך לתרגם facultas, יכולת או
 כושר, faculty באנגלית, כ"ספיקה" (ע' 196 למשל), יכול רק לבלבל
 את קוראנו העברי. המתרגמים אינם עקביים בנקודה זאת ומתרגמים
 באותו מקום את אותו מושג גם כ"יכולת", ובכך מוסיפים בלבול על
 בלבול. כך גם הצירוף "התשוקה שבהרגשה" (ע' 203) עבור appetitus
 sensitivus (ע' 234) איננו מוצלח במיוחד, "תשוקה חושנית" הוא
 צירוף מדוייק וברור יותר. דקארט, בלב תשובותיו להשגותיו של ארנו,
 בחלק על אלוהים, משתמש בשתי מלים יווניות: "...ubi Graeci
 indifferenter aítiov et ápetiv dixerunt..." (ע' 237), משמע, "היכן
 שהיוונים השתמשו באופן חסר הבחנה ב'סיבה' וב'ראשית'".
 מתרגמינו הנכבדים בע' 206 חזרו פעמים ושלא לצורך על המלה ἀρχή
 ומבלי לדעת שבעברית אין צורך ביחסת ה-accusativus ולכן ἀρχή היא
 הצורה הנכונה (טעות דומה ביחס למלה aítia ימצא הקורא העברי בע'
 210; וסתם טעות במשפט מתוך "על הנפש" לאריסטו (435a18)
 המובא משום מה ביוונית כדי להרשים את הברברים בהערה 34, ע'
 218: ἀφῆ במקום ἀφῆ), אבל אלה דיקדוקי עניות, לא כן? לא בדיוק,
 מאחר והעורך/מתרגם והמתרגמת מתיימרים בהערותיהם להיות בני

בית בפילוסופיה ובתיאולוגיה של העת החדשה המוקדמת וכן בצרפתית, בלטינית וגם ביוונית, שהרי בהערה 20 בע' 206 נקבע כי aitios פירושו סיבה! מי יגלה עפר מעיניך הקורא העברי? גם דברים מפורשים שאומר דקארט ביחס להבדל שבין צרפתית – שפה שבה כתב את "המאמר על המתודה", והלטינית – שבה נכתבו ה"מדיטציות" ("Et haec unica fuit causa cur eadem [quae in prima] Meditatione continentur] in Dissertatione de Methodo, quae gallice scripta erat, non tractarim, sed ad has Meditationes, quas a solis ingeniosis et doctis legendas esse praemovi, reservarim" ע' 247), "וגם היה זה הטעם היחיד שבגינו נמנעתי מלדון בדברים אלה ב"מאמר על המתודה", שנכתב צרפתית, ויחדתי אותם ל"הגיונות" אלה, שנועדו, כפי שהתרעתי פעמים רבות, רק לחריפים ולבקיאים" (ע' 214), דומה שלא עוררו את העורך/מתרגם והמתרגמת מתרדמתם הדוגמטית, שהרי השאלה המתבקשת היא האם ניתן לחקור (ובכך לרכוש בקיאות שתאפשר גם לתרגם באופן קומפטנטי) את הפילוסופיה, התיאולוגיה והמדע של המאה ה-17 "בשפת העם" בלבד? הצירוף "שפת העם" מלווה בהערה 28: "כלומר בצרפתית ולא, כנהוג אצל אנשי המדע והפילוסופים של התקופה, לטינית; חלק מן ה"מהפכה" הקרטזיאנית היא הדמוקרטיזציה של הפילוסופיה." דברים כדורבנות שלא הפריעו למתרגמינו לתרגם את ההשגות והתשובות מן התרגום ל"שפת העם"!

דומה שדי בדוגמאות שהובאו כדי להזהיר את הקורא העברי מפני התרגום הראשון והיחיד לעברית עד כה של חלק מן ההשגות על ה"מדיטציות" של דקארט ותשובותיו של דקארט, וכן כמה מן המגבלות של תרגומי ה"מדיטציות" עצמן לעברית מן הגרסא הצרפתית, בעיקר מתרגומו של יוסף אור.

עמוס אדלהייט, החוג לפילוסופיה, אוניברסיטת מיינר'